

ВИБОРИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

В'ячеслав Яремчук

ВИБОРЧІ СИСТЕМИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ АВСТРО-УГОРЩИНИ Й РОСІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

*Стаття присвячена історико-політологічному аналізу виборчих систем Австро-Угорщини та Росії у другій половині ХІХ — початку ХХ ст., їх впливу на розгортання українського національно-визвольного руху та становлення української багатопартійності. **Ключові слова:** вибори, виборча система, парламент, сейм, Державна Дума, українські політичні партії, українська партійна система, національно-визвольний рух.*

*Vjacheslav Jaremchuk. Electoral systems and ukrainian political parties of Austro-Hungary and Russia (second half of XIX — beginning of XX century). The article is dedicated to historical and political analysis of electoral systems of Austro-Hungary and Russia in the second half of XIX — beginning of XX century, their influence on the development of national liberation movement and formation of ukrainian multiparty system. **Keywords:** elections, electoral system, parliament, the Seym, the State Duma, ukrainian political parties, ukrainian partial system, national liberation movement.*

Сучасний стан розбудови Української держави, утвердження засад громадянського суспільства, зростаюча роль політичних партій як інструментів представницької демократії та її основного елементу — парламентаризму, що передбачає поєднання відповідних форм й методів організації і здійснення політичної влади, викликає значний інтерес до генезису участі українських громадсько-політичних об'єднань та партій у виборчому процесі, історія чого сягає другої половини ХІХ ст. і має на сьогодні не лише наукове, але й практичне значення. У зв'язку з цим увагу привертає й проблема виборчої системи, сукупність елементів якої не тільки зумовлює основні характеристики представницької владної системи і включає у себе практичну реалізацію виборчого права, але й є потужним чинником у процесі політичного виховання та самоорганізації українського суспільства.

В історико-правовому вимірі на аналіз виборчих систем Австро-Угорщини та Росії, їх взаємозв'язку з розвитком українського суспільно-політичного руху звертали увагу сучасні українські дослідники як у спеціальних працях, так і тих, що стосувалися політичної історії України [1]. В той же час, залишається необхідність у цілісному підході до проблеми виборчих систем, які діяли на загальнодержавному та регіональному рівні в Австро-Угорщині та Росії, узагальненні участі у виборчому процесі українських політичних партій та їх наслідків.

Зважаючи на це, метою статті є конкретизація, а за необхідності й уточнення участі українських партій Австро-Угорщини та Росії у виборчих процесах, аналіз їх програмних настанов щодо демократизації виборчого процесу тощо.

З появою на зламі ХІХ–ХХ ст. українських політичних партій національний суспільно-політичний рух увійшов у нову якісну фазу. В той же час і на самі партії, їх ідейно-політичне спрямування, обрання форм і методів діяльності суттєвий вплив справляли існуючі політичні режими імперій. Так, в Наддніпрянській Україні відсутність конституційних свобод, антиукраїнська спрямованість самодержавства призвели до того, що національна партійна система почала формуватися відносно пізно. В наступний час, незважаючи на помітну лібералізацію політичного устрою Росії, українські партії, не займаючи легітимного становища, окрім нетривкого періоду революції 1905–1907 рр., були вимушені використовувати виключно непарламентські форми діяльності. Натомість, конституційне поле Австрійської імперії сприяло поширенню в Західній Україні легальних українських партій, які в основу своєї діяльності клали звичні для західноєвропейського партійно-політичного руху принципи парламентаризму.

Як відомо, буржуазна революція 1848 р., викликавши кардинальні зміни в політичній системі Австрійської імперії, призвела до того, що українство фактично вперше, хоча і у звуженому вигляді, дістало можливість прилучитися як суб'єкт до політичних відносин. Українська громада виборює своє парламентське представництво. Однак з наступом реакції та розпуском парламенту у 1849 р., скасуванням конституції національний рух на ряд років втрачає свою активність.

Становище українців, як й інших «малих» народів, суттєво змінилося з відновленням у 1861 р. конституційного устрою, трансформацією імперії у двоцентрову державу — Австро-Угорщину

(1867 р.). Австрійська конституційна та виборча системи, запроваджені у 1861 р., попри свою недосконалість формально відкривали всім народам імперії рівні засади до здобутків європейської демократії. Через це в Західній Україні парламентська та навколопарламентська діяльність, яка зосереджувалася в Державній Раді (рейхсрат) у Відні та Галицькому й Буковинському сеймах, починаючи з 70-х рр. XIX ст., стала невід'ємною складовою політичного життя українців практично задовго до моменту створення масових політичних партій.

Однак тривалий час здобутки українців Австро-Угорщини в політичній сфері залишалися незначними. Повною мірою це стосувалося Віденського двопалатного парламенту (діяв з 1861 р.), до функцій якого входила як законодавча ініціатива, так і контроль над урядом. Нижня палата парламенту, починаючи з 1873 р., формувалася на основі виборів у IV куріях, сформованих за становомайновим принципом. На відміну від інших, вибори по четвертій курії (сільських громад) були двоступеневими, опосередкованими й гласними, що створювало поле для зловживань виборчим процесом. Наслідком цього стало те, що сільська курія з українських теренів Галичини та Буковини давала до кінця XIX ст. депутатів переважно не селян, і не українців. У 1896 р. в парламенті Австрії була запроваджена V (загальна) курія, що відкрило доступ до парламенту ліворадикальним партіям. Загалом виборча система до парламенту нагадувала загальне виборче право, значним чином обмежене за рахунок курій, що надавало перевагу вищим соціальним категоріям. Важливу роль у формуванні депутатського корпусу відігравав і фактор «виборчої геометрії», який за рахунок відповідного формування територіальних виборчих округів надавав відчутних переваг більш сильним народам. Згадані соціально-національні «фільтри» надійно відсторонювали від вищого законодавчого органу демократичні елементи та національні меншини, в тому числі й українців. Так, в Австрії найбільшою соціальною групою, представленою в парламенті, були великі землевласники, а національною — німці, становлячи у другій половині XIX ст. 61,58% складу депутатського корпусу [22, с. 124], що дозволяло нейтралізувати слов'янську більшість. За згаданих обставин присутність українців у парламенті мала здебільшого формальний характер. У 1861 р. до парламенту потрапило лише 12 українців. Використання адмінфактора призвело до того, що основними представниками українства з Галичини стали майже

виключно поляки. Українці ж Буковини до кінця XIX ст. взагалі втрачають парламентське представництво.

Складна ситуація для українців була і на провінційному рівні. В першу чергу це стосувалося Галичини, яка за сприяння Відня вже у 70-х рр. XIX ст. фактично перетворилася на «польську» провінцію, а її сейм набув польсько-аристократичного характеру. Подібно до парламенту вибори до сеймів відбувалися у IV куріях, що у поєднанні з гострою національною конкуренцією позбавляло українців питомого представництва. Якщо у 1861 р. до Галицького сейму, який складався з 161 депутата, українці вибороли майже третину мандатів — 46, то в наступному їх присутність невпинно зменшувалася, що позбавляло можливості використати представницький орган для захисту національних інтересів. Так, у 1867 р. до сейму пройшли 38 українців, у 1876 р. — 14, у 1883 р. — 9. Лише у 1889 р. у зв'язку з консолідованими діями народовців та москвофілів українці отримали у сеймі 16 мандатів.

Подібно Галицькому Буковинський сейм також відстоював інтереси місцевої еліти, яка складалася з вищих аристократичних станів та буржуазно-поміщицьких елементів. Серед 30 депутатів Буковинського сейму у 1861 р. були 4 українці. Згодом українці втрачають своє сеймове представництво, відновивши його лише у 1890 р. У 1898 р. на 5 українських послів припадало 14 румунів, 9 німців та євреїв, двоє поляків.

За згаданої ситуації українські протопартійні об'єднання москвофілів та народовців, починаючи з останньої третини XIX ст., висували спочатку доволі нечіткі вимоги щодо забезпечення «справедливого» представництва, «конституційної оборони прав і інтересів народу руського», що мало істотно збільшити українське представництво у виборних державних органах. Цілком нова ситуація утворилася в Галичині з утворенням у 1890 р. першої української політичної партії — Русько-української радикальної партії (РУРП — УРП), яка заманіфестувала в своїй програмі гасло запровадження загального виборчого права за 4-складовою формулою (загальні, рівні, прямі та таємного голосування) до представницьких органів усіх рівнів [23, с. 10–11]. Згодом ця вимога щодо докорінної зміни австрійської виборчої системи стала консолідуючим чинником усіх українських партій.

Значною подією в політичному житті Австрії стало запровадження на початку 1907 р. загального виборчого права до Віденського парламенту, що відбулося як наслідок політичної кризи,

викликаной російською революцією 1905–1907 рр. По суті, загальне виборче право мало формальний характер, адже від виборів відсторонювалися значні соціальні кола, жінки. Завдяки ж «виборчій геометрії» забезпечувалися інтереси панівних націй. Так, на парламентських виборах 1907 р. серед німецького населення 1 депутат обирався від 40 тис. виборців, чехів — 55 тис., поляків — 52 тис., українців — 102 тис. Внаслідок цього, у 1907 р., незважаючи на підтримку 13% виборців, українці отримали лише 6,2% мандатів парламенту. Для порівняння, за німецьких представників проголосувало 38,4% (45,1% депутатських місць), поляків — 14,1% (15,7% складу парламенту [21, с. 86].

Завдяки запровадженню загального виборчого права до «народного парламенту» вперше у 1907 р. потрапило значне українське представництво. Українські політичні партії спромоглися провести до парламенту 27 депутатів з Галичини (з них 5 москвофілів) та 5 з Буковини [10, с. 170–171], які за чисельністю депутатського корпусу вийшли на четверту позицію, поступаючись кількісно лише німцям, чехам та полякам. Однак протягом наступного часу український депутатський корпус, незважаючи на виголошену політичну декларацію (1907 р.) про намір утворити в перспективі українську національно-територіальну автономію в складі Галичини та Буковини, не спромігся досягти якихось зримих результатів. Серед причин цього було як відверте ігнорування українців з боку більш сильних політичних «гравців», так і поміркована тактика самої української фракції. Не принесли змін щодо ролі українського представництва й останні в історії Австрії парламентські вибори 1911 р., на яких українські політичні партії здобули 25 мандатів в Галичині та 5 в Буковині.

Запровадження загального виборчого права до австрійського парламенту викликало активізацію дій українських громадсько-політичних сил і в напрямі демократизації виборчої системи до крайових сеймів. В Галичині, починаючи з 1908 р., коли сеймова виборча реформа перейшла у стадію практичного втілення, боротьба за її втілення стала консолідуючим чинником української партійної системи. Наприкінці 1908 р. українською сеймовою фракцією було висунуте домагання запровадження загального виборчого права, яке було рішуче відхилене польською більшістю. Натомість з польського боку було запропоновано ряд проектів виборчої реформи, які, пропонуючи українцям від 16 до 29% місць в сеймі [14, с. 36–37; 15, с. 121–122], прагнули практично законсервувати

пригнічене становище українців. Виходячи з цього, гостра боротьба за виборчу реформу до Галицького сейму розтягнулася на ряд років, перетворившись на гостру політичну проблему.

Зрив польською стороною переговорного процесу призвело до того, що, починаючи з 1909 р., українська фракція неодноразовими протестними діями практично паралізувала роботу Галицького сейму. Згадані дії були підтримані й українськими депутатами парламенту, що надало акції всеавстрійського характеру. Лише під тиском центрального уряду на початку 1914 р. була схвалена виборча система до Галицького сейму. Згідно з нею запроваджувався національний кадастр, загальне і пряме виборче право за таємного голосування, обмежене VI куріями. Українцям гарантувалося 27,2% мандатів від загальної кількості депутатів. Вибори до нового сейму мали відбутися у жовтні 1914 р., але Перша світова війна не дозволила це здійснити на практиці.

Більш сприятлива ситуація склалася в Буковині. Початок реформуванню місцевої виборчої системи був покладений у 1903 р., коли українським депутатам разом з представниками демократичних сил інших народів вдалося утворити в сеймі «Вільнодумний союз». Однак робота з розгляду законопроекту затягнулася, причиною чого були не тільки розбіжності позицій учасників політичного середовища Буковини, але й Відня. Новий виборчий закон був прийнятий Буковинським сеймом на основі міжнаціонального компромісу у 1909 р. Окрім втілення принципу загального і прямого виборчого права, таємного голосування в V становмайнових куріях, були запроваджені й національні виборчі округи, що дозволило наблизитися до пропорційного національного представництва [16, с. 159–168; 4, с. 59]. Вибори до сейму за новою системою відбулися у 1911 р., на яких представники українських партій отримали 27% мандатів, поступаючись лише румунам.

На відміну від Австрійської імперії, в Росії буржуазна виборча система почала розвиватися лише у 70-х рр. XIX ст. з початком ери наздоганяючої модернізації. Однак вона, пов'язана з земською реформою, міським самоврядуванням, залишалася досить обмеженою та консервативною. Значний «прорив» у галузі виборчого права Росії, що відбулося під впливом революції 1905–1907 рр., був пов'язаний зі скликанням Державної Думи, суттєво обмеженої в своїй законодавчій ініціативі та повноваженнях, яка існувала протягом 1906–1917 рр.

Згідно з законом про вибори від грудня 1905 р. Державна Дума формувалася на вкрай недемократичній основі, позбавляючи виборчого права найнижчі соціальні верстви та жінок. Депутатський корпус формувався на основі виборів у IV куріях, які формувалися за станово-майновим цензом і передбачали багатоступеневість виборчого процесу. Із загальної кількості Думи у 524 депутатів від українських губерній обиралося 102.

Початок доби парламентаризму значним чином вплинув на активізацію українських політичних партій у Росії. Водночас, запровадження мажоритарної виборчої моделі у поєднанні з недосконалою системою виборів, низьким рівнем політичної культури і національної свідомості українського суспільства вимагало від українських партійно-політичних структур дотримуватися принаймні двох напрямів дії: забезпечення єдності всіх українських громадсько-політичних об'єднань під час виборчої кампанії, а також досягнення угоди з ідеологічно близькими партіями інших націй. Однак політична диференціація українського суспільства, тісна інтеграція з загальноросійським політичним процесом призвели до того, що в думській тактиці українських партій набув переваги саме другий напрям, що не дозволило досягнути консолідованих дій у рамках національної партійної системи.

Згадана тенденція виявилася вже під час виборів до I Думи, коли малопотужна УНП зайняла пасивну позицію, а соціалістичні партії — УСДРП та «Спілка» бойкотували вибори, переймаючись ідеєю продовження революції та скликання всенародних Установчих зборів на основі загального виборчого права [12, с. 92–93]. В умовах розколу національного партійно-політичного табору активність у виборах до I Думи проявила лише УДРП, яка прагнула використати конституційний механізм для втілення своєї програми — перетворення Росії на демократичну федерацію «рівноправних автономних національно-територіальних одиниць», утворення політичної української національно-територіальної автономії на чолі з національним сеймом [23, с. 88–93], що дозволило не лише отримати підтримку з боку електорату, але й союзників з інших політичних партій — кадетів, ряду польських та єврейських партій [5, с. 67; 6, с. 13; 24, с. 184; 7, с. 6–7].

Однак, у наслідок норм виборчого законодавства, нелегітимного становища малопотужних українських партій, як зазначав Д.Дорошенко, вибори на терені України відбувалися головним чином «під прапорами загальноросійських партій» [6, с. 11], через що

до складу I Думи потрапили лише поодинокі представники українських партій, основну ж масу дали представники кадетів, безпартійних, частково правих політичних сил [18, с. 730]. В I Думі (27.IV. — 8.VII. 1906 р.) було утворено надпартійну українську фракцію — Українську парламентську громаду у складі 44 депутатів. Незважаючи на те, що основний загаль фракції становили загальноросійські кадети, трудовики, автономісти та безпартійні, незначному представництву від українських партій (4 — УДРП, 2 — УНП, 1 — УСДРП) вдалося надати їй відчутного національно-демократичного спрямування [19, с. 300]. Під час роботи I Думи за участі українських партій та кадетів, М.Грушевського була розроблена Декларація про автономію України [11, с. 21–22; 20, с. 95]. Декларація містила вимоги запровадження національно-територіальної автономії України, федеративного устрою Росії, скликання українського сейму з законодавчими функціями, обраного на основі загального виборчого права [2, с. 270]. Згадану Декларацію планувалося внести на розгляд I Думи від імені української фракції, однак, як відомо, передчасний розпуск Думи став на заваді цим планам, що, за визначенням М.Грушевського, стало «надзвичайно тяжким ударом» по політичній самоорганізації українства [3, с. 333].

Незважаючи на набутий досвід під час виборів до II Державної Думи, українські політичні партії і надалі виявилися розмежованими ідейно-політичними суперечками, що не дало можливості створити потужний національний блок. Так, УДРП намагалася передусім дійти згоди з російськими (кадети) та єврейськими політичними партіями. Ворогуючі між собою УСДРП та «Спілка» прагнули діяти в рамках тактики РСДРП, що стосувалося співпраці з виключно соціалістичними партіями.

Наслідком таких неузгоджених дій стало те, що у II Думі (20.II. — 2.VI.1907 р.) з України значно збільшили своє представництво не лише «ліві», але й «праві» російські політичні сили. Від українських партій до Думи потрапили лише «Спілка» та УСДРП. Ці обставини вплинули як на формування думської Української трудової громади з 47 депутатів, в якій більшість становили трудовики та соціал-демократи, так і її діяльність. Фракцією, подібно до Декларації, оприлюдненій в I Думі, були сформульовані завдання, серцевиною яких було забезпечення автономії України.

У той же час різноманітний за партійною ознакою склад Громади призвів до накопичення конфліктної ситуації, що стало на

заваді її ефективної діяльності. Так, не були втілені в життя прагнення українського суспільно-демократичного табору, висловлені ще напередодні виборів щодо консолідації дій УДРП, УНП та УСДРП, що мало привести до створення потужного національного парламентського міжпартійного блоку, об'єданого ідеєю демократії та автономії України [9, с. 24–26; 17, с. 1]. Вже під час роботи самої Думи, на відміну від УДРП та УНП, які підтримали дії української фракції, УСДРП, виходячи з класових принципів, прагнула до її розвалу [13, с. 128–136; 8, с. 45–55]. За згаданих обставин українська фракція розпочала трансформування у партійну групу, близьку до російських трудовиків, але пристосовану до української дійсності. Однак розгін II Думи не дав змоги дійти цьому процесу до звершення. Новий виборчий закон від 3 червня 1907 р. та початок політичних репресій практично вилучили українські партії Росії з легітимно-правового життя.

Загалом, участь української громади протягом кінця XIX — початку XX ст. в парламентському процесі прискорила політичну модернізацію української нації, наблизила її інституційне життя до європейських стандартів. Однак, якщо в Австро-Угорщині здобутки парламентаризму, які мали сталу безперервну традицію, були найбільш оптимально втілені під час національної революції 1918 р. й утворення ЗУНР, то в Наддніпрянській Україні їх відсутність викликала значні труднощі в процесі національно-державного будівництва, розпочатого у 1917 р. під керівництвом Української Центральної Ради.

1. Аркуша Олена. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. — Львів, 1996. — 173 с.; Дмитрушко Вікторія, Коцур Анатолій. Парламентаризм в Україні другої половини XIX–1920 р.: історіографія: Монографія. — Київ — Чернівці: Книги — XXI, 2009. — 244 с.; Чорновол Ігор. Українська фракція галицького крайового сейму 1861–1901 (Нарис з історії українського парламентаризму) / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. — Львів, 2002. — 288 с.; Добржанський Олександр. Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 574 с.; Козицький Микола, Доморослий Валентин. Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. — Випуск 173. — К.: Либідь, 1992. — С. 12–22; Михальський Юрій. Польська суспільність та українське питання у Галичині в період виборів

1908 р.: З історії польсько-українських стосунків. — Львів: Каменяр, 1997. — 46 с.; Никифорак Михайло. Буковина в державно-правній системі Австрії (1774–1918 рр.). — Чернівці: Рута, 2004. — 384 с.; Плекан Юрій. Боротьба за реформу виборчого законодавства до австрійського парламенту та галицького сейму (кінець XIX — початок XX ст.): монографія. — Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2008. — 204 с.; Політична історія України XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова), та ін. — К.: Генеза, 2002. — Т. 1: На зламі століть (кінець XIX — 1917 р. / Ю.А.Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. — 424 с.; Реєнт Олена. Розвиток парламентаризму в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — 125 с.; Реєнт Олександр. Українці в Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Київ: Інститут історії України, 2009. — Випуск XVI. — С. 318–335 та ін.

2. Грушевський Михайло. Наши требования // Украинский вестник. — 1906. — №5. — С. 267–273.

3. Грушевський Михайло. З біжучої хвилі: Після думи // Літературно-науковий вістник. — 1906. — Т. XXXV. — Кн. VIII. — С. 330–334.

4. Добржанський Олександр. Буковинська крайова влада і українці в другій половині XIX — на початку XX століть // Наукові записки / Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2002. — С. 57–64.

5. Донченко Світлана. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). — Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.

6. Дорошенко Дмитро. Україна в 1906 році // Україна. — 1907. — Т. I. — Янврь. — С. 1–29.

7. К. Гр. Як ідуть вибори в державну Думу // Рідний край. — 1906. — №13. — 31 марця. — С. 6–7.

8. Калмакан Иван, Чернега-Сердюкова Татьяна. Идея Учредительного собрания в программах и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905–1918): Монография. — Одесса: «АстроПринт», 2000. — 204 с.

9. Катренко Андрій, Петрук Богдан. Олександр Олександрович Русов. — К.: Нора-прінт, 1998. — 64 с.

10. Лозинський Михайло. Українське представництво в Австрії // Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік з 103 ілюстраціями. — Відень: Накладом Союзу Визволення України, 1917. — С. 169–176.

11. Лотоцький Олександр. Сторінки минулого. — Частина третя / Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1934. — 392 с.

12. Маевский Евгений. Общая картина движения // Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потрессова. — Т.П. — Ч. 1 а). Международное положение России перед револю-

цей; б). Массовое движение. — Спб.: Тип-я т-ва «Общественная польза», 1909. — С. 35–184.

13. Матушевський Федір. З українського життя // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. XXXIX. — Кн. VII–IX. — С. 124–142.

14. Михальський Юрій. Польська суспільність та українське питання у Галичині в період виборів 1908 р.: З історії польсько-українських стосунків. — Львів: Каменяр, 1997. — 46 с.

15. Михальський Юрій. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття: (1902–1914). — Львів: Каменяр, 2002. — 166 с.

16. Никифорок Михайло. Буковина в державно-правній системі Австрії (1774–1918 рр.). — Чернівці: Рута, 2004. — 384 с.

17. Нові вибори до Державної Думи і українські партії // Рада. — 1906. — 20 жовтня. — С. 1.

18. Обзоратель. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. — 1906. — № 10. — С. 719–730.

19. Общественное движение в России в начале ХХ-го века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. — Т. III. — Кн. 5. Партии — их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. — Спб.: Тип-я т-ва «Общественная польза», 1914. — 341 с.

20. Рафальський Олег. Переяславський договір України з Росією 1654 року: Ретроспективний аналіз / Національна академія наук України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К.: Генеза, 2004. — 296 с.

21. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ. — К.: Парламентське видавництво, 2009. — 536 с.

22. Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и её распад. — Москва: АН СССР, 1947. — 247 с.

23. Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: програми і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — 336 с.

24. Boshyk Yuri. Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900–1917 // Ukrainian-Jewish relations in historical perspective / Edited by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. Edmonton: Canadian institutes of Ukrainian studies University of Alberta, 1981. — S. 173–202.